

Y Gymraeg yng Nghanol Caerdydd

Taith o'r Castell i Borth y De

E. Wyn James

Dyma wahoddiad i chi fynd unwaith yn rhagor ar daith o gwmpas rhan o ganol dinas Caerdydd. Fel yn achos y daith gyntaf, ein bwriad fydd canolbwyntio'n arbennig ar fannau arwyddocaol o safbwynt y Gymraeg, ddoe a heddiw.

Cyhoeddwyd y daith gyntaf yn rhifyn Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd o'r *Dinesydd*, sef rhifyn Awst 2018. Taith yng nghyffiniau Porth y Gorllewin oedd honno. Yn yr ail daith hon, dechreuwn eto ger y Castell, ond y tro hwn awn i lawr i Borth y De.

Cychwynnwn ar ochr orllewinol y castell, ger un o'r rhannau mwyaf trawiadol ohono, sef Tŵr y Cloc, y ffantasi neo-Gothig y mae ei ystafelloedd mor afrad o oludog a dychmyglon nes mynd â'ch gwynt. Cydweithiodd trydydd Ardalydd Bute (1847–1900) â'r pensaer William Burges (1827–81) ar brosiect uchelgeisiol i ailgodi Castell Caerdydd, ac yna Castell Coch, yn arddull yr Adfywiad Gothig, a'r cam cyntaf oedd codi Tŵr y Cloc rhwng 1869 ac 1873. Fel ei dad yr ail Ardalydd, roedd trydydd Ardalydd Bute yn gefnogol iawn i'r Gymraeg. Er enghraifft, yn ei anerchiad fel Llywydd y Dydd yn Eisteddfod Genedlaethol Caerdydd 1883, anogodd y Cymry i lynu wrth 'iaith eu tadau' a mynnu dysgu ei darllen a'i hysgrifennu yn ogystal â'i siarad; ac arweiniodd ei araith at sefydlu'r Gymdeithas yr Iaith Gymraeg gyntaf yn 1885, a'i nod o hybu defnyddio'r Gymraeg ym myd addysg.

Gyferbyn â'r Tŵr mae Heol Womanby. Cwblhawyd ein taith gyntaf ger y troad i mewn i'r stryd honno. Nodwyd bryd hynny mai yn nhafarn yr 'hen Gronnell' (y 'Globe', lle mae 'Elevens Bar & Grill' Gareth Bale erbyn hyn), sydd ar y chwith wrth ichi droi i mewn i Heol Womanby, y byddai lolo Morganwg yn cyfarfod â'i gydfeirdd yn y 18fed ganrif. Nodwyd hefyd fod y geiriau Cymraeg cyntaf i'w llefaru ar y radio wedi'u darlledu yn 1923 o'r adeilad sydd ar y dde, pan oedd hwnnw'n gartref i un o stiwdios y BBC. Ond y tro hwn, yn lle mynd heibio i'r troad, mentrwn i lawr y stryd gul honno.

Dyma un o strydoedd hynaf Caerdydd, a'i henw o bosibl o darddiad Sgandinafaidd, yn golygu 'cartref yr heliwr' neu 'cartref meistr y cŵn'. Fel y crybwyllwyd y tro diwethaf, tua hanner ffordd i lawr y stryd mae Clwb Ifor Bach, y clwb Cymraeg a agorwyd yn 1983 ac a enwyd ar ôl Ifor Bach, Arglwydd Senghennydd, a ymosododd yn llwyddiannus ar Gastell Caerdydd yn 1158. Mae'r stryd hon yn nodedig am ei cherddoriaeth fyw. Mae Clwb Ifor yn rhan allweddol o'r bwrllwm hwn ac yn gyfrifol erbyn hyn am drefnu 'Sŵn', yr ŵyl gerddoriaeth aml-leoliad gyntaf ym Mhrydain y tu allan i Lundain, a sefydlwyd gan Huw Stephens a John Rostron yn 2007.

Enw arall ar Heol Womanby ar un adeg oedd 'Red Cow Lane', ar ôl tafarn y 'Red Cow' – neu'r 'Fuwch' ar lafar yn y 18fed ganrif, oherwydd cawn ŵr o'r enw Thomas Morgan yn cofnodi iddo dderbyn arian yn 1731 gan 'Dic y Fuwch'. (Un o deulu bonheddig Coedygores, Llanedern, oedd y Thomas Morgan hwnnw, ac yn perthyn o bell i Forganiaid Tredegyr ac i Harri Morgan y môr-leidr o Lanrhymini.) Safai'r Fuwch Goch gyferbyn â safle Clwb Ifor Bach, ac am gyfnod yn y 19eg ganrif roedd yr ystafell fawr yng nghefn y dafarn yn weithdy gwneud telynu.

Bassett Jones ('Ieuan Delynor') oedd enw'r saer telynu. Ganed ef yn 1809 yn fferm Tre-hyl yn Sain Nicolas ym Mro Morgannwg i deulu o Fethodistiaid Calfinaidd. Symudodd i Gaerdydd yn 1824 ac yno y bu farw yn 1869, yn 18 Heol y Dug. Daeth i amlygrwydd fel saer telynu wedi iddo gael ei benodi'n wneuthurwr telynu swyddogol i Gymdeithas Cymreigyddion y Fenni yn yr 1830au. Roedd y gymdeithas honno, dan arweiniad Thomas Price ('Carnhuanawc') ac Arglwyddes Llanofar, yn frwd dros hyrwyddo'r delyn deires, a gwnaeth Bassett Jones nifer ohonynt i'w rhoi'n wobrau yn Eisteddfodau'r Fenni. Gwnaeth delyn deires gywain iawn ar gyfer Tywysog Cymru yn 1843, a gwnaeth un hefyd ar gyfer yr Arddangosfa Fawr yn y Palas Grisial yn Llundain yn 1851. Mae nifer o'i delynu wedi goroesi mewn amgueddfeydd, gan gynnwys Sain Ffagan.

Bassett Jones a saerniodd y gadair fawr a ddefnyddiwyd yn yr eisteddfod daleithiol a gynhaliwyd dan nawdd ail Ardalydd Bute yng Nghastell Caerdydd yn Awst 1834. Yn ogystal â hybu'r delyn deires, rhan arall o genhadaeth wladgarol Arglwyddes Llanofar oedd hyrwyddo'r 'wisg Gymreig', ac yn yr eisteddfod honno yng Nghaerdydd enillodd wobwr am draethawd ar 'the advantages resulting from the preservation of the Welsh language, and national costumes of Wales', traethawd a gyhoeddwyd yn llyfryn yn 1836 ac a oedd ar gael o argraffty William Bird yn Heol y Dug.

**Arglwyddes Llanofar
(1802–96)**

Rhwng 1696 ac 1889 bu Heol Womanby yn gartref i un o gynulleidfaoedd Anghydfurfiol hynaf Cymru. Yn 1633 penodwyd William Erbery (1604–54), brodor o'r Rhath, yn ficer Eglwys Fair, Caerdydd; ond bron yn syth aeth yn benben rhyngddo ag awdurdodau'r eglwys wladol oherwydd ei Biwritaniaeth, a'r diwedd fu iddo gael ei droi allan o'i ficeriaeth yn 1638. Pobl oedd y Piwritaniaid a oedd yn anfodlon ar agweddau ar drefn yr eglwys wladol (sef Eglwys Loegr, neu'r Eglwys Anglicanaidd) ac a oedd am ei diwygio mewn amryw ffyrdd. Aeth yn dyndra cynyddol rhyngddynt a'r awdurdodau, gwrthdaro a arweiniodd yn y pen draw at ryfel cartref yn yr 1640au. (Mae'n werth nodi, gyda llaw, fod Oliver Cromwell, a ddaeth yn bennaeth y wladwriaeth yn sgil y rhyfela hwnnw, yn disgyn oddi wrth deulu o Williamsiaid o'r Eglwys Newydd a

Llanisien; honnai lolo Morganwg ei fod yntau'n perthyn i'r un teulu.)

Er bod disgwyl yr adeg honno i bawb fod yn aelod o Eglwys Loegr, un o ganlyniadau'r gwrthdaro hwn oedd gweld nifer gynyddol o bobl yn 'anghydffurfiol' oddi wrth yr eglwys wladol o ran cydwybod a ffurfio cynulleidfaoedd a oedd yn annibynnol arni – dyna ddechreuadau enwadau megis yr Annibynwyr, y Cynulleidfaolwyr, y Presbyteriaid a'r Bedyddwyr.

Mae'n amlwg fod gan William Erbery nifer sylweddol o gefnogwyr yng Nghaerdydd. Yn wir, awgrymodd un llyfrwerthwr yn 1637 y gallai werthu 600 copi o lyfr arfaethedig gan Erbery yng Nghaerdydd yn unig. Yn fuan ar ôl iddo golli ei ficeriaeth aeth Erbery a'i gyfeillion ati i ffurfio eglwys Anghydffurfiol yng Nghaerdydd, un o'r cynharaf yng Nghymru. Yn 1696 cafodd yr eglwys honno dir lle mae Maes Parcio Heol Womanby erbyn hyn i godi capel arno – capel Trinity – ac yn y stryd honno y bu cartref y gynulleidfa nes iddi symud i adeilad ar gornel Heol Ddwyreiniol y Bont-faen a Heol Theobald yn niwedd Oes Victoria.

Gweinidog yr achos yn Trinity, Heol Womanby, o 1734 hyd ei farw oedd David Williams (1709–84) o Bwll -y-pant ger Caerffili. Roedd yn athro dylanwadol iawn, ac ymhlith ei ddisgyblion roedd dau o radicaliaid Cymreig amlycaf cyfnod y Chwyldro Ffrengig, sef David Williams (1738–1816), Waunwaelod, a Morgan John Rhys (1760–1804).

Gweinidog eglwys Trinity rhwng 1849 ac 1852 oedd y bardd o Geredigion, John James ('Iago Emlyn'; 1800–79). Roedd yn frwd o blaid y Gymraeg – 'Clyt-iaith, ffôl araith, ffiloreg—peiswyn/ Heb bwysau yw'r Saesneg', meddai mewn un englyn – a gwelir ei gariad at y Gymraeg a'i diwylliant yn glir yn yr anerchiad ar yr iaith Gymraeg a draddododd i'r 'Cambrian Archaeological Society' yng Nghaerdydd ym mis Medi 1849, er mai simsan a dweud y lleiaf yw ei esboniadau ar darddiad geiriau, megis pan ddywed fod yr enw 'Wrecsam' yn dod o 'Gwraig Sam', er na wyddai, meddai, pwy oedd Sam na'i wraig!

Mae Heol Womanby yn ymuno â Heol y Cei ger y fan y mae'r stryd honno'n ymuno â Heol y Porth (*Westgate Street*). O gyfnod y Rhufeiniaid ymlaen dadlwythai llongau eu nwyddau yn yr ardal hon, oherwydd hyd nes i wely afon Taf gael ei newid yng nghanol y 19eg ganrif, llifai'r afon i lawr lle y mae Heol y Porth heddiw. Yng nghornel y maes parcio aml-lawr sydd ar gyffordd Heol y Cei a Heol y Porth, gosodwyd briciau ar y llawr i nodi lleoliad rhan o hen walydd y cei, a ddymchwelwyd yn 1850.

O droi i'r dde a chadw at ochr ddwyreiniol Heol y Porth, down at adeilad pwysig yn hanes cyhoeddi yn y Gymraeg, sef 16 Heol y Porth (sy'n rhan o 'Westgate House' bellach). Daeth Hughes a'i Fab, Wrecsam, yn un o brif gyhoeddwr y Gymraeg o ganol y 19eg ganrif ymlaen; ond rhwng 1940 ac 1956 yn Heol y Porth yng Nghaerdydd ac nid yn Wrecsam yr oedd prif swyddfa'r tŷ cyhoeddi hwnnw.

Thomas Bassett (1889–1956), brodor o Bentyrch, oedd rheolwr Hughes a'i Fab yr adeg honno. Yn ŵr ifanc, bu'n gweithio i'r 'Cwmni Cyhoeddi Addysgol' yng Nghaerdydd (cwmni a brynwyd gan Hughes a'i Fab yn 1927). Yna, yn ystod y Rhyfel Mawr, bu'n wrthynebydd cydwybodol ac yn gyd-garcharor â Gwenallt yn Dartmoor. Pan symudodd o Wrecsam i agor y swyddfa yng Nghaerdydd, aeth Thomas Bassett i fyw i 22 Lôn Isa, Rhiwbina. Fel mae'n digwydd, yn y stryd nesaf, Lôn-y-dail, flynyddoedd ynghynt, bu ef yn rhan o'r trafodaethau yng nghartref yr Athro W. J. Gruffydd a esgorodd ar gyhoeddi'r cylchgrawn dylanwadol *Y Llenor* yn 1922. Roedd Thomas Bassett yn grefftwr medrus, ac ef sy'n gyfrifol yn fwy na neb am ddiwyg glân, graenus y cylchgrawn hwnnw.

Dychwelodd pencadlys Hughes a'i Fab i Gaerdydd unwaith eto yn 1983, pan brynwyd y cwmni gan S4C, yn rhannol er mwyn cael yr hawlfraint ar Wil Cwac Cwac a chymeriadau eraill *Llyfr Mawr y Plant*.

Awn i ben gogleddol Heol y Porth gan droi i'r chwith ac anelu at Bont Caerdydd. Agorwyd y bont bresennol yn 1931, ond mae'n cynnwys rhannau o'r bont flaenorol a godwyd yn 1859 gan Daniel Thomas (tad Barwn Pontypridd), a oedd yn aelod yn eglwys y Tabernacl ar yr Ais. Wedi croesi'r bont, trown ar ein hunion i'r chwith a dilyn llwybr hamddenol Taith Taf i lawr glan orllewinol yr afon ar hyd Arglawdd Fitzhamon nes cyrraedd y bont nesaf, a fydd yn mynd â ni'n ôl i brysurdeb canol y ddinas, i'r ardal gerllaw'r Orsaf Ganolog.

Wrth ymlwybro i lawr yr arglawdd (*embankment*) – a enwyd ar ôl Robert Fitzhamon (m. 1107), y Norman a goncrodd Forgannwg yn niwedd yr 11eg ganrif gan ymsefydlu yng Nghastell Caerdydd – cawn olygyfeydd o'r ddwy stadiwm enwog ar ochr draw'r afon, sef Parc yr Arfau ac yna'r stadiwm anferth a godwyd ar gyfer Cwpan Rygbi'r Byd yn 1999. Byddai'r bardd R. Williams Parry wrth ei fodd yn mynd i wyllo gemau rygbi rhyngwladol ar Barc yr Arfau. Yn Chwefror 1914 yr aeth yno am y tro cyntaf, pan oedd yn athro yn y Barri, a gweld Cymru'n curo'r Alban; ac meddai: 'Cenedlaetholwr Cymreig fyth oddi ar hynny.'

Tua hanner ffordd rhwng y ddwy bont, gallwn droi i'r dde i Despenser Street wrth y 'Riverbank Hotel' gynt, a newidiwyd i'r bar a'r hostel 'Nos Da' wedi i Sion Llewelyn (mab y darlledwr Gwyn Llewelyn ac ŵyr i'r cyn-Archdderwydd Gwyndaf) ei brynu yn 2005. Enwyd yr holl strydoedd yn yr ardal hon ar ôl Arglwyddi Morgannwg, ac yn achos Despenser Street, fe'i henwyd ar ôl y teulu gwaedlyd a berchnogai Gastell Caerdydd yn y 14eg ganrif. Bu un ohonynt, Hugh Despenser yr Ieuengaf, yn gyfrifol am ddiennyddio Llywelyn Bren, gorwyr lfor Bach, yn y castell yn 1318.

'Despenser Street' yw enw un o ganeuon Gwenno Saunders (g. 1981), am mai yno y bu'n byw pan oedd yn blentyn. Ei thad yw'r bardd Cernyweg, Tim Saunders, a magwyd Gwenno a'i chwaer Ani, sydd hefyd yn gantores bop, trwy gyfrwng y Gernyweg yn ogystal â'r Gymraeg.

Wrth gerdded i lawr Despenser Street i gyfeiriad Clare Street (a enwyd ar ôl rhagflaenwyr teulu Despenser yng Nghastell Caerdydd), yr ail droad ar y chwith yw Beauchamp Street (a enwyd ar ôl eu holynwyr yn y castell: gelwir un o dyrau'r castell yn Dŵr Beauchamp ar ôl Richard Beauchamp, Iarll Warwick, a ailadeiladodd rannau o Gastell Caerdydd wedi i fyddin Owain Glyndŵr anrheithio'r dref yn 1404). Yn 29 Beauchamp Street yr oedd y llenor o'r Wladfa, Eluned Morgan (1870–1938), yn byw yn 1904 pan gyhoeddwyd ei chyfrol hyfryd *Dringo'r Andes*.

O barhau i lawr Arglawdd Fitzhamon, wrth agosáu at y bont nesaf, awn drwy'r ardal lle y cynhelir marchnad ffermwyr awyr-agored bob bore Sul, sef Marchnad Glanyrafon, un o hoff gyrchfannau'r cyn-Brif Weinidog, Rhodri Morgan (1939–2017). Ar y gornel chwith wrth gyrraedd y bont, mae pedwar cerflun a wnaed yn 2006 i gynrychioli gwahanol fathau o sbeisys i'w rhoi ar fwydydd, a hynny'n adlewyrchu'r ffaith fod yr ardal honno'n un o rannau mwyaf amlethnig y ddinas.

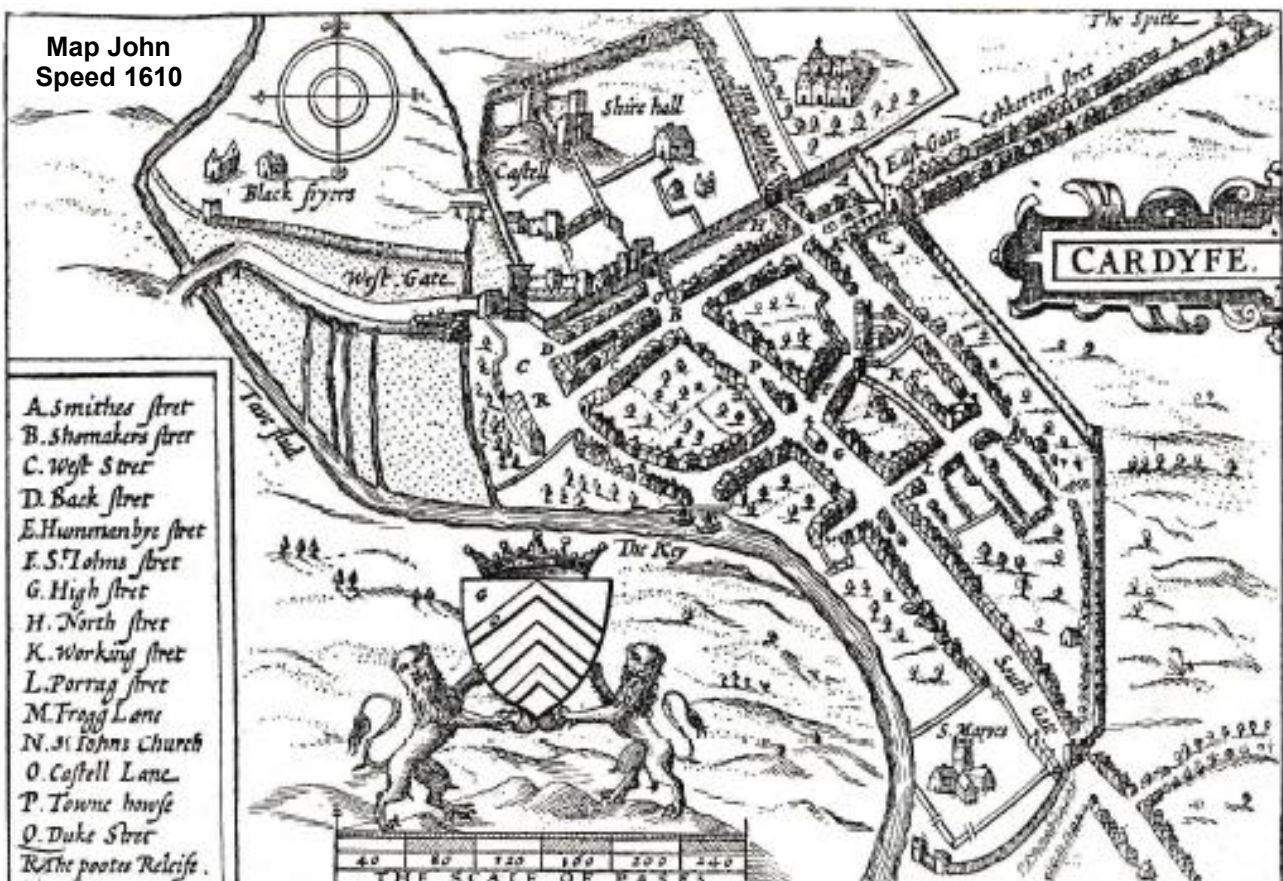
Croeswn y bont a cherdded ar hyd Wood Street i gyfeiriad Heol Eglwys Fair (**nid** Heol y Santes Fair!). Newidiwyd cwrs yr afon i'w wely presennol yng nghanol y 19eg ganrif gan y peiriannydd enwog, Isambard Kingdom Brunel, er mwyn creu ardal yn rhydd o berygl llifogydd yng nghanol Caerdydd ar gyfer gorsaf i'r rheilffordd newydd yr oedd yn ei chodi ar draws de Cymru (rheilffordd a ddaeth maes o law yn rhan o'r 'Great Western Railway').

O ddiwedd yr 1850au ymlaen codwyd clwstwr o strydoedd 'dosbarth gweithiol' i'r gogledd o'r orsaf (Gorsaf Ganolog Caerdydd erbyn heddiw), ar y tir a enillwyd trwy newid cwrs yr afon. Enwyd yr ardal yn

'Temperance Town' am fod perchennog y tir, Edward Wood, wedi gosod amod nad oedd tafarn i fod yno na siopau yn gwerthu diodydd meddwol.

Rhedai Wood Street trwy ganol 'Temperance Town', o'r gorllewin i'r dwyrain, ac yn torri ar ei thraws, o'r gogledd i'r de, roedd pedair stryd o dai teras. Enw'r un fwyaf gorllewinol oedd 'Eisteddfod Street' (a enwyd ar ôl eisteddfod a gynhaliwyd gerllaw mewn pafiliwn enfawr yn 1858; 'Scott Road' yw'r enw ar ran ogleddol y stryd honno erbyn hyn), a 'Havelock Street' oedd enw'r un fwyaf dwyreiniol. Chwalwyd y strydoedd hynny yn 1937 ac ailddatblygwyd yr ardal maes o law i gynnwys, ymhlith pethau eraill, orsaf bysiau o flaen gorsaf y rheilffordd a swyddfeydd newydd yn Havelock Street ar gyfer cwmni'r 'Western Mail & Echo' – 'Thomson House' – a agorwyd yn swyddogol yn 1961 ac a ddymchwelyd yn 2008 pan symudodd y swyddfeydd (bellach dan yr enw 'Media Wales') i 6 Park Street gerllaw. Bu sawl un a ddaeth yn amlwg yn y bywyd Cymraeg yn gweithio fel newyddiadurwyr yn 'Thomson House', yn eu plith Geraint Talfan Davies a Gwyn Llewelyn, a aeth wedyn i fyd darlledu, a Meic Stephens, a aeth yn Gyfarwyddwr Llenyddiaeth Cyngor Celfyddydau Cymru.

Erbyn hyn mae'r ardal hon mewn cyfnod arall o ailddatblygu mawr, gyda chanolfan ddarlledu BBC Cymru (a fydd yn gartref hefyd i wasanaethau technolegol S4C) ac Ysgol Newyddiaduraeth, y Cyfryngau a Diwylliant Prifysgol Caerdydd yn symud i adeiladau newydd yn y Sgwâr Canolog rhwng Wood Street a'r Orsaf Ganolog. Ac o gofio hefyd am bresenoldeb swyddfeydd Media Wales gerllaw, dyma droi'r ardal hon o Gaerdydd yn 'Media City' Cymreig – byd gwahanol iawn i'r hen 'Temperance Town'.

Un y gadawodd tloidi affwysol 'Temperance Town' argraff ddofn arno a chryfhau ei argyhoeddiadau radicalaidd oedd y bardd a'r llenor Glyn Jones (1905–95). Brodor o Ferthyr Tudful ydoedd, ond symudodd y teulu i Gaerdydd pan oedd yn hyfforddi i fod yn athro. Cafodd swydd mewn ysgol yn Wood Street yn 1925 ac yng Nghaerdydd y bu'n byw ar hyd ei oes fel oedolyn. Erbyn 1940 roedd wedi symud i Ysgol Allensbank, ond collodd ei swydd y flwyddyn honno am iddo gofrestru'n wrthwynebydd cydwybodol. Roedd yn gyfaill i Dylan Thomas ac yn un amlwg yn y blodeuo a fu ar lenyddiaeth Saesneg Cymru yng nghanol yr 20fed ganrif. Ond er mai Saesneg oedd cyfrwng ei ysgrifennu creadigol, yn rhannol dan ddylanwad cyfeillion yng nghapel yr Annibynwyr Cymraeg ym Minny Street, lle'r oedd yn aelod, dechreuodd astudio llenyddiaeth Gymraeg a dod yn gefnogwr brwd i'r bywyd diwylliannol Cymraeg.

Wrth fynd ar yr ochr chwith ar hyd Wood Street i gyfeiriad Heol Eglwys Fair, ar ôl croesi Havelock Street, down at 'South Gate House'. Am dros ganrif dyma safle 'Wood Street Congregational Chapel', adeilad anferth a ddaliai tua 3,000 o bobl. Er mai achos Saesneg ydoedd, cynhelid eisteddfodau yn bur gyson yno ar un adeg. Yno, er enghraifft, y cynhaliwyd Eisteddfod Nadolig Cymrodorion Caerdydd yn 1886 a chyfres o eisteddfodau blynyddol ar Wyl San Steffan o 1898 ymlaen. Dymchwelwyd yr adeilad yn 1973, a chodi 'South Gate House' yn 1979 – ond fel y gwelwn, nid dyna safle Porth y De!

O edrych ar draws yr heol o 'South Gate House', gellir gweld ar dalcen orllewinol tafarn y 'Prince of Wales' amlinelliad o adeilad eglwys, sy'n dynodi'r ffaith fod yr adeilad presennol wedi'i godi'n rhannol ar safle Eglwys Fair, prif eglwys Caerdydd cyn i'w sylfeini gael eu niweidio'n ddifrifol gan lifogydd mawr yn 1607. Yn sgil hynny, trosglwyddyd y gwasanaethau'n gynyddol i Eglwys Ieuan Fedyddiwr, a oedd yn wreiddiol yn gapel anwes i Eglwys Fair, ac erbyn 1678 roedd to Eglwys Fair wedi cwmpo.

Fel y nodwyd eisoes, William Erbery oedd ficer Eglwys Fair o 1633 nes ei droi allan yn 1638 oherwydd ei Biwritaniaeth. Curad Erbery yn 1633 oedd Walter Cradoc, ond yn 1634 fe drowyd ef allan o'i guradiaeth oherwydd ei Biwritaniaeth. Byddai Cradoc yn dod maes o law yn un o brif arweinwyr y Piwritaniaid yng Nghymru, ac ef oedd cyfrwng trôedigaeth y llenor gwych Morgan Llwyd.

Brodor o Gaerdydd a brofodd drôedigaeth dan bregethu William Erbery pan oedd yn 15 mlwydd oed oedd Christopher Love (1618–51). Ceisiodd ei dad ei rwystro rhag mynd i wrando ar Erbery trwy ei gloi yn ystafell ucha'r tŷ, ond llwyddodd i ddianc trwy ddringo trwy'r ffenestr a llithro i lawr rhaff. Fel Erbery a Chradoc, daeth Christopher Love i amlygrwydd fel awdur ac arweinydd Piwritanaidd, ond yn 33 oed fe'i dienyddiwyd ger Tŵr Llundain ar gyhuddiad o deyrnfradwriaeth.

Bu tafarn y 'Prince of Wales' yn theatr ar un adeg, ac mae'n dal i edrych fel theatr ar y tu mewn. Pan ymwelodd yr Eisteddfod Genedlaethol â Chaerdydd yn 1938, defnyddid y theatr honno ar gyfer y cystadlaethau perfformio dramâu ac i lwyfannu cynhyrchiad o gyfieithiad T. Gwynn Jones o *Macbeth* gan Shakespeare a chynhyrchiad o *Hen Wlad Fy Nhadau*, cyfieithiad J. Kitchener Davies o ddrama gan y nofelydd a'r dramodydd, Jack Jones (1884–1970) – brodor o Ferthyr Tudful a symudodd i Riwina yn 1930 ac a siaradai Gymraeg, er mai yn Saesneg yr ysgrifennai ei weithiau creadigol.

Yr un a chwaraeodd ran 'y fam' yn nrama Jack Jones adeg Eisteddfod 1938 oedd Rachel Howell Thomas (1905–95), a symudodd o Gwm Tawe i Riwina yn yr 1930au ac a fu'n aelod amlwg yng nghapel Minny Street am flynyddoedd. Ymhen dwy flynedd, yn 1940, byddai'n chwarae'r 'fam Gymreig' yn y ffilm *The Proud Valley* wrth ochr Paul Robeson, gyda Jack Jones yntau'n chwarae rhan yn y ffilm ac yn rhannol gyfrifol am y sgript.

Wrth gyrraedd Heol Eglwys Fair – neu 'Plwyf Mair' fel y gelwid y stryd gan hen siaradwyr Cymraeg brodorol yr ardal – trown i'r dde a mynd yn ein blaen i waelod y stryd; a dyma gyrraedd pen ein taith, oherwydd roedd hen Borth y De – Porth Llongau, neu 'Moor Gate' – yng nghyffiniau gwesty'r Great Western.

Am flynyddoedd lawer roedd swyddfeydd y *Western Mail* yn yr adeilad yn Heol Eglwys Fair sydd y drws nesaf i westy'r Great Western. Yno yr oedd swyddfeydd y papur yn ystod golygyddiaeth hir Syr William Davies o 1901 ymlaen. Brodor o Dalyllychau oedd William Davies (1863–1935). Hoffai farddoniaeth Crwys a Wil Ifan, a byddai'r ddau yn dod i seiadu yn ei swyddfa. Gofalai'n bersonol am y golofn 'Wales Day by Day', a chynhwysai ynddi gerddi gan feirdd Cymreig, yn Gymraeg ac yn Saesneg, ac yn eu plith nifer gan R. Williams Parry. Derbyniai'r beirdd dâl am eu gwaith, a dyna arwyddocâd y llinell 'Ariannwr yr awenydd' yn englyn Williams Parry i William Davies.

Bu nifer o Gymry llengar yn gweithio yn swyddfeydd y *Western Mail* yn ystod golygyddiaeth William Davies, gan gynnwys Edward Thomas (yr 'Idriswyn' a arloesodd ysgrifennu am rygbi yn y Gymraeg); y clerigwr a'r bardd W. Eilir Evans; Owen Picton Davies (tad Enid, gwraig Syr Thomas Parry); John Eilian (a aeth o'r *Western Mail* yn 1927 i olygu'r *Times of Mesopotamia* yn Irac); a Sam Jones (a fu wedyn yn Bennaeth y BBC ym Mangor); ac yn swyddfeydd y *Western Mail*, ac yna yn 25 Roath Court Place, cartref ei gyd-weithiwr Picton Davies, y cwblhaodd Caradog Prichard (ar y funud olaf!) y bryddest a enillodd iddo Goron Eisteddfod Genedlaethol Treorci yn 1928.

Ffrwyth comisiwn gan Gymrodorion Caerdydd, cymdeithas Gymraeg hynaf y ddinas, yw'r daith hon. Diolchaf i Dr Dylan Foster Evans am ddarllen drafft o'r testun ac am ei sylwadau